

ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ: завдання та засоби їх досягнення

Наталія Марущак,

*старший викладач Чернігівського державного інституту права,
соціальних технологій та праці*

У статті досліджуються проблеми співвідношення мети та засобів її досягнення на стадії досудового розслідування, стверджується, що високоморальні цілі кримінального судочинства, зокрема стадії досудового розслідування, не можуть бути досягнуті будь-якими засобами.

Ключові слова: досудове розслідування, завдання, засоби, особа.

Досудове розслідування як самостійна стадія має чітко окреслені межі в системі кримінального процесу – від постанови про порушення кримінальної справи до винесення підсумкового рішення, яким завершується розслідування (статті 7, 7¹, 212 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) України), своїх суб'єктів, свою процесуальну форму та свій зміст, що визначається її завданнями. Закон (ст. 2 КПК України), визначаючи завдання кримінального процесу, не виділяє окремо якісь із них як другорядні для органів досудового розслідування. Тобто відповідальність за правильне вирішення справи в суді лягає і на орган дізнання, слідчого, прокурора, який здійснює нагляд за виконанням законів органами дізнання та досудового слідства. Згідно з ч. 1 ст. 22 КПК України прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як обставини, що викривають, так і обставини, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність. Таким самим чином визначає закон і коло обставин, які визначають предмет доказування у кримінальній справі та підлягають з'ясуванню у кожній кримінальній справі як судом, так і органом досудового розслідування: подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); винність обвинуваченого у вчиненні злочину та мотиви злочину; обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання; характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння; причини й умови, що спри-

яли вчиненню злочину (статті 64, 23 КПК України). При провадженні досудового слідства та розгляді в суді справи про злочини неповнолітнього, крім обставин, зазначених у статтях 64, 23 КПК України, необхідно також з'ясувати: вік неповнолітнього; стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього; характеристику особи неповнолітнього; умови життя та виховання неповнолітнього; обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього; наявність дорослих підмовників та інших осіб, які втягли неповнолітнього в злочинну діяльність (ст. 433 КПК України).

У юридичній літературі зміст даної стадії небезпідставно пов'язується із завданнями кримінального процесу, бо стадія досудового розслідування (як частина загальної процесуальної системи) спрямована на досягнення загальної мети кримінально-процесуальної діяльності [1, с. 43; 2]. Зазначається, що мета, як уявна модель бажаного результату, – це те, до чого прагнуть суб'єкти процесу. Ми підтримуємо цю позицію бо не можна протиставляти категорії «мета» та «завдання»; між ними немає суттєвих розбіжностей, більше того вони тісно пов'язані між собою. Якщо мета – це те чого прагнуть, то завдання – це практична категорія, яка визначає те, що необхідно зробити для досягнення мети, тобто основною метою кримінального процесу є захист особи та суспільства від злочинних посягань через справедливе правосуддя. Завданнями кримінального процесу, окресленими у чинному КПК України, є охорона прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які беруть у ньому участь, швидке та повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2).

На нашу думку, для характеристики змісту кримінального процесу, зокрема стадії досудового розслідування, має суттєве значення те, як формулюються його завдання, як вони співвідносяться з його метою, оскільки учасники кримінально-процесуальних відносин, діючи у межах закону, мають на меті різні цілі та використовують різні засоби для їх досягнення [3, с. 83].

Метою цієї статті є дослідження проблеми співвідношення мети та засобів її досягнення на стадії досудового розслідування.

П. Елькінд вважає, що теоретичне та практичне значення проблеми цілей і засобів, їх співвідношення в галузі кримінально-процесуального регулювання полягає в усвідомленні визначеної цілеспрямованості відповідної правотворчої та правозастосовчої діяльності, в якій, як і в будь-якій іншій сфері суспільного життя, діють люди, які мають певні цілі; у сприянні усвідомленню соціальної цінності даного виду регулювання, бо як рушійна сила відповідної діяльності, категорія «мета» відповідає на питання про те, на що спрямована ця діяльність і заради чого вона здійснюється; у забезпеченні оптимальної ефективності кримінально-процесуального права та його реалізації; у рішучому спростуванні макіавеллівської концепції «мета виправдує засоби» стосовно даної сфери суспільного життя [4, с. 3–4].

На думку О. Коблікова, проблема співвідношення мети та засобу її досягнення – одна із найважливіших і в етиці. Вона набуває правового аспекту, як тільки ми торкнемося права та правозастосування [3, с. 83]. Не можна також не погодитися з думкою про те, що в правовій державі вже недостатньо формальної вимоги того, що закон має сувро та неухильно дотримуватися. Закони, як і практика їх застосування, мають спиратися на природне право та сприйматися суспільством як правильні, справедливі. У людей має бути віра в те, що державно-правові інститути забезпечують їх безпеку, потрібні їм. В іншому випадку, диктатура закону перетворюється на закон диктатури [5, с. 34–35].

Історія розвитку кримінального процесу є свідченням еволюції у підході до вирішення проблеми співвідношення мети та засобів її досягнення у сфері як права, так і моралі. Сучасне цивілізоване суспільство використовує принципово нові правові й етичні засади, які безпосередньо пов'язані з гуманістичними ідеалами сучасного світу. Актуальний ще зовсім недавно принцип «мета виправдує засоби» відходить у небуття; на його місце висувуються принципові положення про те, що мета визначає засоби, але не ви-

правдує їх, що застосування для досягнення цілей невідповідних засобів спотворює суть самої мети. Відповідність чи невідповідність засобів необхідно оцінювати перш за все з позицій їх моральності чи аморальності. Мета, яка вимагає неправильних засобів, не є правильною метою. О. Кобліков, досліджуючи це питання, дійшов висновку, що мета, задля досягнення якої треба застосовувати аморальні засоби, – аморальна мета, а моральним є засіб, який необхідний і достатній для досягнення моральної мети, який не суперечить вищій меті, не змінює її морального характеру [3, с. 84].

Сьогодні, на нашу думку, дуже важливим є питання щодо допустимості використання засобів, які виправдовують примус. В. Устинов зазначав, що морально суперечливі засоби припустимі тільки в разі існування потреби для досягнення благої мети, але їх використання морально не може бути виправдане [6, с. 14]. Відповідно до його позиції застосування насильства у відповідь на примус морально виправдати не можна; таке виправдання може бути обґрунтоване лише з позиції соціальних завдань суспільства (оскільки цілі, які має на меті суспільство, спрямовані на забезпечення та захист прав його членів, їх гідності від злочинних посягань). Крім того, забезпечення прав і свобод людини є обов'язком держави.

Учені, які вивчали проблему співвідношення цілей і засобів у кримінальному судочинстві, дійшли висновку, що сумнівні засоби знижують моральну цінність мети. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою П. Елькінд про те, що засоби досягнення цілей у кримінальному процесі обов'язково повинні відповідати таким вимогам: бути законними, етичними, дійсно науковими, максимально ефективними, економічними [4, с. 60–68]. В. Асташенков також вважав, що проблема співвідношення цілей і засобів у професійній діяльності слідчого (одночасно з правовим, психологічним та іншими аспектами) має етичний характер [7, с. 3]. Дійсно, засоби, що використовуються учасниками кримінального процесу, мають бути законними та відповідати цілям кримінального процесу, в тому числі стадії досудового слідства, та нормам моралі.

Шлях до мети пролягає через засіб, що перебуває у взаємозв'язку й у взаємопроникненні із своєю метою [4, с. 60]. Про засоби можна вести мову в аспекті класифікації цілей, оскільки кожна найближча мета стає засобом забезпечення наступної [4, с. 60]. П. Елькінд, досліджуючи види цілей у кримінальному процесі, розрізняла цілі перспективні та найближчі, цілі кримінального процесу та його окремих стадій, цілі всієї криміналь-

но-процесуальної діяльності та цілі функціональні. Вона виділяла цілі офіційні та неофіційні, зазначала, що неофіційні цілі можуть бути результатом як байдужого ставлення суб'єктів до цілей кримінального судочинства, так і явно негативного ставлення до них [4, с. 57–58].

Наведена П. Елькінд класифікація цілей, на нашу думку, заслуговує на увагу ще й з позицій моралі. Особливе значення має співвідношення цілей офіційних, які визначаються законом або з нього впливають, та неофіційних, тобто тих, що визначають поведінку суб'єктів кримінального процесу залежно від мотивів, якими вони керуються насправді. Саме мотив є основою будь-якого вчинку, він є внутрішнім спонуканням до дії, заінтересованістю в ній. Так, у законі чітко визначена компетенція судді, прокурора, слідчого, органу дізнання тощо. У той самий час непоодинокими є випадки приховування злочинів, умисного безпідставного затягування досудового слідства, фальсифікації доказів тощо. Будь-яка діяльність, передусім у сфері кримінального процесу, якщо гіпотетично визнати відсутність мети, автоматично стає безцільною, що позбавляє її зовнішньої правової форми, внутрішнього морального змісту [3, с. 83].

Суперечність офіційних і неофіційних цілей може бути зумовлена недосконалістю законодавства, коли сама норма вступає у суперечність із уявленнями про справедливість, моральні цінності, відстає від вимог життя. На нашу думку, саме законодавець повинен створити умови для формулювання та постановки тільки суспільно корисних цілей, використання правозастосовувачем відповідних засобів.

Згідно з положеннями чинного КПК України, односторонність або неповнота дізнання та досудового слідства може бути підставою для скасування вироку суду, повернення справи на додаткове розслідування (статті 367, 368 КПК України). Так само істотне порушення вимог кримінально-процесуального закону під час досудового розслідування (зокрема, порушення права обвинуваченого на захист, яке виявилось у незабезпеченні участі у справі захисника, коли його участь за законом була обов'язковою) є підставою для скасування вироку суду з поверненням справи на додаткове розслідування (ст. 370 КПК України). Як зазначає В. Тертишник, досудове розслідування покликане вирішити або створити умови для подальшого вирішення судом усіх завдань кримінального процесу [8, с. 5].

В. Маляренко вважає, що становлення нових за характером відносин між державою та громадянином зумовлює необхідність

істотного зміщення акцентів у визначенні завдань кримінального процесу та вилучення з нього елементів, що мають ідеологічне, а не процесуальне забарвлення. До останніх, насамперед, належать такі завдання, як швидке та повне розкриття злочинів, невідворотність кримінальної відповідальності [9, с. 32].

У Конституції України найвищою соціальною цінністю проголошено людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність, безпеку, визнано, що права та свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження та забезпечення цих прав і свобод є основним обов'язком держави (ст. 3). В. Маляренко зазначає, що вимога закону щодо швидкого та повного розкриття злочинів та забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності має декларативний, а до певної міри – і лицемірний, характер, оскільки ігноруються об'єктивні фактори [9, с. 33].

Основними завданнями кримінального судочинства, які необхідно закріпити у новому КПК, є: регулювання процесуального порядку викриття осіб, винуватих у вчиненні злочинів, притягнення їх до відповідальності та справедливе покарання; регулювання процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, у передбачених законом випадках; регулювання процесуального порядку викриття осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння у неповнолітньому віці або в стані неосудності, застосування до них передбачених законом примусових заходів; захист особи від безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності та недопущення засудження невинуватих або застосування до них примусових заходів; захист особистої свободи особи, її майна, честі, гідності, інших прав і законних інтересів, а також державних інтересів та інтересів і прав юридичних осіб [9, с. 35–36]. Ця пропозиція, на нашу думку, є слушною, але акценти слід розставити дещо інакше. Адже саме особа, її гідність, права й інтереси є основною цінністю і забезпечення охорони прав і свобод особи, її гідності слід було б поставити на перше місце. Як зазначила Ю. Гурджі, правозахисні цілі галузевого рівня формують і впорядковують весь процесуальний інструментарій, призначений для забезпечення режиму правової захищеності [10, с. 206].

Таким чином, завданнями стадії досудового розслідування є захист особи, її гідності інших прав і законних інтересів, а також державних інтересів, інтересів і прав юридичних осіб; викриття осіб, винуватих у вчиненні злочинів, притягнення їх до відповідальності та справедливе покарання і звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчи-

нили суспільно небезпечні діяння, у передбачених законом випадках; захист особи від безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності, недопущення засудження невинуватих або застосування до них примусових заходів. У цьому полягає призначення досудового розслідування як важливої частини єдиної системи кримінально-процесуальної діяльності, кінцевою метою якої є правильне вирішення кримінальної справи (законне, обґрунтоване та справедливе). Лише справедливе рішення можна вважати правосудним, тобто таким, що засвідчує здійснення судом своєї винятково належної йому конституційно закріпленої процесуальної функції правосуддя.

Соціальне призначення кримінально-процесуального законодавства, на нашу думку, полягає, насамперед, у тому, щоб визначити морально виправдані, обґрунтовані підходи, методи, засоби для досягнення цілей кримінального процесу. Введення будь-яких юридичних правил і приписів спрямоване на впорядкування суспільних відносин, внесення чіткості та визначеності у взаємодію суб'єктів права, а це не може бути байдуже моралі, бо їх недотримання шкодить людям. У цьому випадку в моральних категоріях оцінюється не саме організаційно-технічне правило, а ставлення до його дотримання. Таким чином, вся сфера дії права повинна бути простором моральності; недосконалість законодавства, правозастосовчої діяльності, порушення законності та правопорядку неминуче тягнуть за собою дисфункції у сфері моральної свідомості, моральних відносин та, підриваючи повагу до права, обертаються великими моральними втратами [11, с. 91].

Метою досудового розслідування є виконання завдань, прийняття законного й обґрунтованого підсумкового для даної стадії процесуального рішення, яке в багатьох випадках визначає зміст і результати процесуальної діяльності в суді: обвинувального висновку, постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, постанови про закриття справи (де завдання – недопущення притягнення та засудження невинної особи), постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про

застосування примусових заходів медичного характеру.

Разом із тим у кримінальному процесі, у тому числі в стадії досудового розслідування, має чітко виконуватися заборона керуватися положенням «мета виправдує засоби»: розкриття злочину, притягнення до кримінальної відповідальності будь-якою ціною, з порушенням процесуального порядку й умов провадження, найважливішою з яких є забезпечення поваги до гідності особи, незалежно від її процесуального статусу та бажання сприяти органам досудового розслідування у розкритті злочину, виконанні інших завдань досудового розслідування.

Отже, високоморальні цілі кримінального судочинства, зокрема стадії досудового розслідування, не можуть бути досягнуті будь-якими засобами. Вони повинні ґрунтуватися на принципах гуманізму, справедливості, на повазі до гідності учасників кримінального процесу.

Література

1. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України. – К., 1999.
2. Лобойко Л. М. Стадії кримінального процесу. – К., 2005.
3. Кобликов А. С. Избранное: Юридическая этика. Военные суды России. – М., 2005.
4. Элькин П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. – Ленинград, 1976.
5. Александров А. С., Александрова И. А., Круглов И. В. Назначение уголовного судопроизводства и наказания. – Н.-Новгород, 2006.
6. Устинов В. С. Соотношение целей и методов борьбы с преступностью. – Нижний Новгород, 1991.
7. Асташенков В. Г. Этико-правовые основы производства следственных действий // Совершенствование уголовно-процессуальной деятельности следователя. – М., 1984.
8. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України. – К., 1999.
9. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. – К., 2005.
10. Гурджи Ю. А. Правовая защита личности в уголовном процессе: вопросы теории и методологии. – О., 2007.
11. Этика сотрудников правоохранительных органов. – М., 2005.

The problems of the aim and its means' achievement correlation on the stage of prejudicial inquiry are researched in the article; it proves that high moral aims of the criminal judicature including the stages of prejudicial inquiry can't be achieved by any means.

В статье исследуются проблемы соотношения целей и средств их достижения на стадии досудебного расследования, утверждается, что высокоморальные цели уголовного судопроизводства, в частности стадии досудебного расследования, не могут достигаться любыми средствами.

